

РОЗВИТОК ВИНОКУРІННЯ ТА ШИНКУВАННЯ У КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті вперше комплексно досліджуються соціальні проблеми, пов'язані з розвитком винокуріння і шинкування в Київській губернії у пореформений період. Розглянуто особливості винокуріння, з'ясовано сировинну базу та соціальне становище робітників.

Ключові слова: Київська губернія, соціальні проблеми, винокуріння, шинок, кабак, горілка, робітники, заробітна плата.

Соціально-економічні відносини в суспільстві є одним з потужних факторів, які визначають розвиток держави. Виробництво горілки (винокуріння) та її роздрібний продаж (шинкування) мали значний вплив на економіку України. Винокуріння має значні традиції та свої особливості. Як промисел, воно оформилося ще у XVII – XVIII ст., і мало значний вплив на економіку Гетьманщини. Винокуріння та шинкування стало джерелом стабільних прибутків не лише для їхніх власників, але й для держави наприкінці ХІХ ст., впливаючи на повсякденне життя та формування традиційної культури України.

Київська губернія наприкінці ХІХ ст. була відома своїм винокурним виробництвом, яке посідало друге місце після цукрово-рафінадного за обсягами виробництва та прибутковістю. Така обставина, обумовлена актуальністю, а також побіжним дослідженням науковцями цієї проблеми пореформеного періоду, спонукає до вирішення певних дослідницьких завдань. Потрібно з'ясувати роль та місце винокуріння і шинкування у соціально-економічній структурі, позначенні цих промислів на матеріальному становищі населення Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Історіографію проблеми умовно можна поділити на дореволюційну (до 1917 р.), радянську (до 1990 р.) та сучасну. У дореволюційний період соціально-економічними проблемами, зокрема дослідженням винокуріння та шинкування, майже не приділялося уваги. Переважно збиралися статистико-економічні дані та публікувалися офіційні звіти, зокрема і по Київській губернії. У радянську добу український історик О.О.Несторенко, автор кількох монографій про цукрову промисловість та формування пролетаріату в Україні, торкався питання винокуріння¹. На сучасному етапі аналізом винокуріння зайнявся дослідник Г.Д.Казьмирчук, який проаналізував поміщицьке виробництво "хлібного вина" у маєтках Київської губернії на початку ХІХ ст.² Серед сучасних досліджень, які певною мірою стосуються проблеми, також можна відзначити монографію М.Москалюка присвячену переробній промисловості Наддніпрянської України, зокрема автор відзначив провідне становище винокуріння для цього регіону³.

Більшу частину архівних джерел, використаних у статті, складають матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві. Документи щодо винокуріння та шинкування можна знайти у фондах Київського окружного фабричного інспектора (Ф. 575) та Канцелярії Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора (Ф. 442).

Винокуріння – масове явище, доступне сільським господарям за невеликі гроші. Правом вільного винокуріння користувалися дворяни і козаки. У 1881 р. в Україні 7839 винокурень. У 1907 р. 569 винокурні заводи в Україні, 154 медоварні⁴. У 1890 р. було вироблено спирту, пива та меду від 38 пивоварних і медоварних заводів на суму у 15 млн. руб.⁵ Законодавчо у 1861 р. уряд Російської імперії встановив нові акцизи за виготовлення спирту, які залежали від сировини та становили 4 руб. сріблом з відра спирту. Переваги віддавалися заводам із поліпшеним технологічним устаткуванням. Вже після 1865 р. було збільшено вдвічі розмір патентного збору, який раніше становив 10 руб. за 549 відер⁶.

У Київській губернії розташовувалися середні за величиною винокурні заводи. У 1864 р. міністерство фінансів дозволило буржуазії, серед якої були прізвища графів Бобринських та Фрідріха Єнні із Кальницького цукрового заводу, виготовляти спирт із залишків цукроваріння⁷. Буржуазія також отримала право орендувати ґуральні⁸. За законом Російської імперії від 4 червня 1890 р. дрібним винокурням надавалися привілеї для поставки спирту державі, також було введено винну монополію держави⁹, проте пільговий акциз, недосконалий у технічному значенні заводів, не стимулював до покращення умов праці для робітників. Вільний продаж горілки породжував конкуренцію та боротьбу за ринки збуту.

Спирт виробляли з картоплі, хлібної сиромлі та кукурудзи (переважно на Поділлі). Цукрове виробництво давало жом, який використовували не лише як фураж, але й для отримання спирту. З 6 млн. берковців (берковець = 10 пудів = 163,8 кг.) буряків отримували 1,5 млн. пудів жому, а з додаванням 10 % хлібної сиромлі – 900 тис. відер (1 відро = 30 фунтів = 12,299 л.) 45 % спирту вартістю в 1,5 млн. руб. Деякі цукрозаводчики у 60-х рр. ХІХ ст. отримали дозвіл на виготовлення спирту від міністерства фінансів. Вони обґрунтовували це потребою "сільського усамітнення" для прибуткового цукроваріння, а отже і значних капіталів на влаштування заводів, парових машин, утримання казарм із робітниками, механічні майстерні¹⁰. Особливо важливими джерелами формування пролетаріату для винокурних заводів була кустарна промисловість, бо ці робітники вже мали певний досвід. Майже 80 % кустарів були селянами, малоземельними або безземельними. Згодом до цих джерел додадуться і сім'ї робітників (жінки і діти)¹¹.

Кількість робітників на державних і приватних винокурних та медоварних заводах не була такою великою, як на цукрових заводах. Завод пива в Чигиринському повіті у містечку Медведовці, який належав Фундуклею, утримував 7 робітників. За 12 днів виробництва звичайним робітникам платили по 15 руб., майстрам по 70 руб., поденним робітникам по 25 коп. Завод переробляв ячмінь та хміль, також потрібно було купувати дрова та солому. Виробляв 100 відер пива на суму в 700 руб., а також дріжджі по 50 відер на суму 250 руб.¹² Демієвський пивоварний завод складався з 20 робітників, серед яких було 2 робітники, які варили пиво, отримуючи 10 – 12 руб. на місяць, інші – працювали у розливній, маючи зарплату від 8 до 10 руб.¹³ На цукрових заводах мінімальна кількість робітників становила від 100 до 300 чоловік¹⁴.

Паточно-винокурний завод спадкоємців Бернарда Адельштейна при селі Степанівцях Канівського повіту мав 12 робітників. На місяць винокур отримував 75 руб., підвальний – 15 руб., 2 кочегари – по 12 руб., 3 апаратники від 10 до 15 руб., 4 чорнороби – по 9 руб., 1 солодовник – 12 руб. Кочегари і апаратники працювали позмінно від 5 до 6 годин, а інші робітники працювали лише вдень¹⁵.

Проте, як загалом у промисловості Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., існувало важке соціальне становище робітництва винокурень та медоварень. Відсутність засобів безпеки та медичного страхування призводило до каліцтв та смертей на виробництві. В селі Лозовики Сквирського повіту, коли робітники на винокурному заводі витягали залізними ломом помпу, з рук одного із них такий лом випав і потрапив у голову робітникові Лясковському, який одразу помер¹⁶. У 1896 р. на Софіївському винокурному заводі графині Браницької у Черкаському повіті через накопичення газів, коли варили патоку, розірвало чан і селянин-робітник Григорій Коваль 40 років отримав важкі каліцтва¹⁷. Як свідчать архівні матеріали на Київській фабричній округ у 1910 р. було направлено через окружного фабричного інспектора у 4843 руб. грошової допомоги для 273 осіб. На Київську губернію призначалася лєвова частка цих грошей, які отримало 142 особи (2490 руб.), а 15-ти у допомозі було відмовлено. Інші кошти було поділено між Бессарабською, Волинською, Мінською, Могилевською, Подільською, Полтавською, Таврійською, Херсонською та Чернігівською губерніями¹⁸.

Власниками винокурень та шинків були вихідці із різних соціальних станів та різної національності. Щодо винокуріння, то дворянство в цей час починає втрачати свою монополію, передаючи естафету у виробництві "хлібного вина" буржуазії, за діяльністю якої намагається встановити контроль держава. Більш підприємливі дворяни переходять до занять торгівлею та підприємництвом, стають власниками фабрик і заводів у містах та селах, або віддають їх у оренду підприємницькій буржуазії. У селі Триліси Київської губернії діяв винокурний завод графа В.Браницького, який у 1869 р. здав його в оренду купцю Ср.Циклісу. На заводі працю-

вало 16 робітників, які отримували 6 руб. кожний і 2 майстри, зарплата яких становила 25 руб. У с. Бужанці Звенигородського повіту Київської губернії в 1885 р. працював винокурний завод графа А.Потоцького, де працювало 14 робітників¹⁹.

До класу буржуазії за положеннями від 1863 р. міг потрапити будь-хто, купивши свідоцтво на право торгівлі чи промислу. Пізніше, у 1893 р. було надано право засновувати заводи, фабрики та мануфактури у містах приватним особам, товариствам і компаніям²⁰.

Конкуренція у винокурінні була значною, тим більше, що конкуренти мали значний вплив. Так, духівництво Київської єпархії теж мало власні інтереси щодо винокуріння та шинкування. Сільські священники за службу отримували значні земельні ділянки та використовували робочу силу віруючих прихожан²¹, священнослужителі користувалися певними зручними "дірками" у законодавстві Російської імперії аби отримувати значні прибутки від шинкування. Користуючись даними "Актив про кількість земель, які належать священникам та церковним службовцям Київської єпархії" за 1892 р. можна побачити, що духовенство мало значні маєтки. Усі церковні землі у приході Михайлівської церкви при селі Худякові – присадибна, орна та сінокісна були поділені так: "Під садибами: священнику 3 десятин 40 сажнів, псаломщику 1 дес. 616 с., паламарю 1047 с., просфирію 777 с.; під левадою: священнику 1 дес. 1269 кв. сажнів, псаломщику 1223 кв. с., паламарю 1223 кв. с.; під орною: священнику 18 дес., псаломщику 5 дес. 600 кв. с., паламарю 4 дес. 1200 кв. с. просфирію 2 дес. 600 кв. с.; під сінокосом: священнику 8 дес. 1290 кв. с., псаломщику 2 дес. 2234 кв. с., паламарю 2 дес. 2239 кв. с."²².

Окрім церковних земель, які вони передавали своїм дітям у спадок²³, духовенство мало зиск із дозволів, які вони давали для роздрібного продажу горілки у шинках, вступаючи у конкуренцію з місцевими виробниками вин. Гучною стала справа, розпочата з доповідної на ім'я генерал-губернатора від головного управляючого маєтками княгині Воронової. Як свідчив управляючий, надвірний радник Михайло Яровий, користуючись у середині 60-х років XIX ст. відсутністю чіткого закону про шинкування, перешкоджав веденню винокуріння заводами княгині Воронової. За статтею 234 "Положення про питний збір" священники мали "право на церковних землях дозволяти відкривати шинки", але за статтею 316 "Збірки законів Російської імперії" (т. 9) такого дозволено не було. Тож священники у селищах княгині Воронцової дозволили відкривати шинки євреям в церковних садибах, не питаючи дозволу у власниці.

Княгиня, яка володіла винокурнями, де вироблялося вино, почала втрачати позиції на внутрішньому ринку через конкуренцію з місцевими шинкарями і духовенством, а управляючий вважав, що "її розоряють". Він писав: "Її змушують закрити винокурні, які приносять більш як 60 тис. доходу казни". Як факт на захист прав княгині, управляючий згадав, що євреї-шинкарі дешево продавали розведене вино, а селяни "радуясь дешевизне, припадають п'янству, отдавая последнюю трудовую копейку за дешевое вино"²⁴. До речі, у 1903 р. цукрозаводчики прохали уряд створити спеціальну лабораторію не лише для цукрового, але й для винокурного виробництва для визначення якості виробленого продукту, аби "уникнути фальсифікації зі збільшенням податку на вина та алкогольні напої". В обмін на це було гарантовано управлінням акцизних зборів сплачувати лабораторії 2500 руб. на рік²⁵.

Крім цього управляючого здивувала участь священників, які повинні проповідувати тверезість, а не штовхати народ до пияцтва. Управляючий акцизним збором Київської губернії відповів на запит генерал-губернатора, що за статтями 259 і 260 "Положення про шинки" 1861 р., вони не можуть відкриватися в навчальних закладах, казармах та в'язницях, а у християнських храмах, монастирях і на цвинтарях ближче 40 сажнів, рахуючи відстань від огорожі церков, монастирів та цвинтарів на всі сторони²⁶.

Потрібно відзначити, що особливо сільські священники і самі були частими гостями у шинках й полюбили гарні вина. Доволі багато повідомлень по Київській губернії у місцевих хроніках про пияцтво священників. У 1897 р. в селі Миколаєві Канівського повіту, 30 місцевих селян після богослужіння вдерлися до священника Іоана Варгулевича і забрали в нього ключі від церкви за пияцтво і невчасні богослужіння. Того ж року у селі Насташки Васильківського повіту, коли священник у проповіді сказав, що Трійцю треба святкувати два дні, а не три, а на третій не пиячити, селяни обурилися: "А як самі батюшки ночами шляються та пиячать, то нічого?!" Після цього селяни повиходили з церкви не чекаючи закінчення повчання²⁷.

Отже, соціальні проблеми у розвитку винокуріння та шинкування Київської губернії напри-

кінці XIX – на початку XX ст. малодосліджені, важко навіть окреслити окремі проблеми, які були б повністю висвітлені у наукових дослідженнях. Поряд із цим, значний масив неопублікованих документів та матеріалів із соціальних проблем Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. переконує у потребі подальших досліджень, зокрема у розкритті питання впливу винокурних промислів на формування ринку праці.

Винокуріння та шинкування були у центрі уваги всіх верств суспільства. Прибутки від них були самими суттєвими для приватних власників та держави, давало змогу створювати значні капітали. У пореформений період, з подальшим розвитком капіталізму, дворянство (колишня козацька старшина) втратило певні станові позиції, зокрема і виняткове право на винокуріння. Це призвело до істотних змін у соціальному складі власників винокурень. Великі дворянські підприємства почали переходити до дрібної, середньої та великої буржуазії, у цей період створюються дрібні винокурні заклади, шинки та кабаки. Відбувається процес утворення професійних робітників, визначаються стандарти оплати праці та покращуються їхні умови. Духовенство продовжувало займатися винокурінням та підтримувало розвиток шинкування на монастирських землях. Землевласникам винокуріння давало ефективний спосіб переробки зерна, вирішуючи проблеми тривалого зберігання та транспортування хлібних ресурсів. Частина капіталу йшла на заробітну плату робітникам заводів та технічне вдосконалення процесу винокуріння на заводах для отримання більших зисків. Відсутність потреби у значних капіталовкладеннях та швидка окупність робила шинкування широкодоступним промислом та призводила до розширення мережі питних закладів. Із розвитком винокуріння та шинкування ще більше утверджуються нові буржуазні риси суспільства.

¹ Нестеренко О.О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX ст. на початку XX ст. – К., 1952. – С. 51.

² Казьмирчук Г.Д. Винокуріння у Київській губернії в XIX ст. // Соціальна історія: Науковий збірник. – К., 2009. – Вип. V. – С. 25 – 28.

³ Москалюк М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. – Тернопіль, 2009. – 336 с.

⁴ Нестеренко О.О. Вказ. праця. – С. 51.

⁵ Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАУ). – Ф. 442. – Оп. 528. – Спр. 489. – Арк. 62 зв.

⁶ Москалюк М. Вказ. праця. – С. 64.

⁷ ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 43. – Спр. 132. – Арк. 1.

⁸ Москалюк М. Вказ. праця. – С. 64.

⁹ Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні: в 3-х томах. – Т. II. Економіка підготовки Великої Жовтневої Соціалістичної революції – К., 1962. – С. 134.

¹⁰ ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 43. – Спр. 132. – 6, 12 - 12зв. (15 арк.)

¹¹ Нестеренко О.О. Вказ. праця. – С. 137.

¹² ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 45. – Спр. 567. – Арк. 3 зв. – 4.

¹³ Там само. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 42.

¹⁴ Там само. – Спр. 2. – Арк. 6, 26 зв., 54 зв.

¹⁵ Там само. – Спр. 6. – Арк. 124 зв. – 125.

¹⁶ Там само. – Ф. 442. – Оп. 44. – Спр. 668 (ч. II). – Арк. 74, 253.

¹⁷ Там само. – Оп. 627. – Спр. 2. – Арк. 17.

¹⁸ Там само. – Ф. 574. – Оп. 1. – Спр. 1288. – Арк. 19.

¹⁹ Нестеренко О.О. Вказ. праця. – С. 141.

²⁰ Москалюк М. Вказ. праця. – С. 130.

²¹ Казьмирчук М. Матеріальне становище православних сільських священиків та їхні відносини з парафіянами Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Materialy IV mezinárodní vědecko-praktická konference "Věda a vznik-2008/2009". – Díl.10. Historie. Politické vědy. Filosofie. Psychologie a sociologie: Praha. 2009. Publishing House "Education and Science" s. r. ox – S. 8 – 11.

²² ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 876. – Спр. 653. – Арк. 1 – 2

- ²³ Казьмирчук М. Вказ. праця. – С. 8 – 11.
- ²⁴ ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 43. – Спр. 71. – Арк. 2 – 4.
- ²⁵ Там само. – Ф. 730. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 83.
- ²⁶ Там само. – Ф. 442. – Оп. 43. – Спр. 71. – Арк. 2 – 4.
- ²⁷ Там само. – Оп. 627. – Спр. 2. – Арк. 210 зв., 222.

В статье впервые комплексно исследуются социальные проблемы в развитии винокурения Киевской губернии в пореформенный период. Рассмотрены особенности винокурения, выяснена материальная база и социальное положение рабочих.

Ключевые слова: Киевская губерния, социальные проблемы, винокурение, шинок, кабак, водка, рабочие, зарплата.

The article deals with the social problems in the development of distillation and alcohol sale in Kyiv province in the period after reforms. The author describes the specifics of distillation, sources of raw materials and social position of workers.

Key words: Kyiv province, social problems, distillation, alcohol sale, vodka, workers, salary.